

## РЕЦЕНЗІЇ

Тетяна Новальська  
(м. Київ)

### НОВЕ ВИДАННЯ В ГАЛУЗІ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА БІБЛІОГРАФІЇ НАУКОВОГО ОПИСУ РУКОПИСНИХ КНИГ І СТАРОДРУКІВ В УКРАЇНІ

*Рец. на: С. М. Міщук. Науковий опис рукописних книг та стародруків в Україні (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія / Відп. ред. Л.А. Дубровіна. – Житомир: Полісся, 2011. – 184 с.*

Монографічне дослідження С.М. Міщука присвячене актуальній і в теоретичному, і в практичному аспекті проблемі, пов'язаній установами науково-методичних засад наукового опису рукописної та книжкової спадщини в Україні, формуванням наукових шкіл, ролі різних учених у збиранні та науковому дослідженні рукописів та стародруків, а отже, – у розвитку кодикографії та бібліографії на першій, практичній стадії в другій половині XIX – 30-х роках XX ст. та становлення принципів їхнього наукового опису. Цей великий період дає підстави простежити розвиток збирання та конкретні шляхи камерально-ареографічного дослідження книжкової спадщини в руслі активізації уваги до старовини загалом. Комплексне бачення процесу дослідження емпіричної стадії історії книги в Україні – розгортання камерального опису книжкової спадщини – дасть змогу оцінити реальний стан розвитку науки, формування її методичних засад, внесок окремих осіб, а також формування тенденцій історико-книгознавчих досліджень загалом.

Актуальність і необхідність подібного дослідження зумовлена не лише потребою укладання історіографічних та бібліографічних праць, а й висвітленням інформативної площини тодішнього процесу наукового опису рукописних книг та стародруків у розрізі аналізу певних явищ та особливостей українських реалій у найрізноманітніших сферах національного буття. Не просто констатований, а якісно новий, об'єктивний погляд на процес наукового опису рукописних книг та стародруків значно поповнює наявні аргументації про складні та неоднозначні із соціально-політичного осягнення процесу тодішнього історичного, культурологічного розвитку української нації.

Знайомлячись із працею, переконуєшся, що монографія С.М. Міщука характеризується оригінальністю й глибиною суджень, нетривіальним підходом до висвітлення досліджуваної проблеми – поряд з аналізом історіографії він подає й бібліографію. Зміст праці позитивно характеризує новизна порушених і вирішених завдань, доказовість висновків та аргументованість узагальнень, значний внесок автора у вивчення історіографічної проблематики, яка, по суті, уперше комплексно в такому аспекті й форматі досліджується в українській історичній науці. До її новаційних аспектів також можна віднести широке тлумачення історіографічного процесу, який, на думку дослідника, включає в себе не тільки генезу власне наукового знання, але і його постійну суспільну рефлексію на рівні елітної та масової історичної свідомості.

Структура монографії обумовлена специфікою дослідження, відбиває міждисциплінарний підхід до розкриття теми і складається з двох розділів. Хронологічно монографія охоплює період другої половини XIX – 30-х років XX ст., а територіально – усю Україну, що є безумовним позитивом праці. У монографічному форматі таке дослідження здійснено вперше.

Перша частина монографії – історіографічний аналіз, здійснений у проєкціях *загальної, предметної та проблемної* історіографії, що дало змогу автору об'єктивно й неупереджено розглянути зазначену проблему. Автор розглядає історіографію за різними напрямками теми та вимірами наукового опису рукописних книг та стародруків, формами подання матеріалу (монографії, статті, збірники тощо). Відзначимо ще один аспект – поєднання в аналізі як сучасних, так і малодосліджених історіографічних джерел минулого. Найбільш вагоме за глибиною проникнення в тему полягає в розгляді не лише змісту праць попередників (чого вже також вистачає для історіографічного дослідження), а й в аналізі методологій, концепцій, категоріально-понятійного апарату. С.М. Міщук не без підстав вважає, що науковий опис рукописних книг та стародруків відбувався в єдиному руслі розвитку історико-філологічних студій у галузі історії книжкових пам'яток і пов'язаний із необхідністю їх опису як історичних джерел, що живлять загальні та спеціальні знання, об'єктивно сприяючи розвитку спеціальних історичних дисциплін.

Зміст другої – бібліографічної – частини монографії репрезентований повною та систематизованою сьогодні бібліографією з історії наукового опису рукописних книг та стародруків. У XIX ст. почався процес бібліографічної реєстрації старої книги, її розпізнавального та охоронного опису. Друга половина XIX ст. відзначається підготовкою основних бібліографічних посібників та наукових каталогів рукописних книг і стародруків. У другій половині XIX – 30-х роках XX ст. відбувалося становлення українського історичного книгознавства, камеральної археографії та бібліографії книги як історико-книгознавчих дисциплін, була створена єдина національна археографічно-бібліографічна школа, яка базувалася на спільних теоретичних та методичних засадах, включала вивчення як загальних процесів, так і регіональної специфіки розвитку історії книги – як рукописної, так і стародрукованої. Бібліографія теми дослідження, що становить одну з двох основних частин монографії, укладена на високому професійному рівні з використанням наукових принципів. Вражає джерельна база (більш як 1000 пунктів) бібліографічної розвідки С.М. Міщука, котра охоплює широкий спектр інформації з порушеної проблематики.

У процесі написання книги автор залучив матеріали, що зберігаються в провідних архівах нашої країни, зокрема в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, а також, в архівах Одеси, Харкова, Житомира, Ніжина та ін.

Володіючи методами архівної евристики, С.М. Міщук віднайшов унікальні, рідкісні документи з досліджуваної тематики, репрезентувавши їх науці та широкому загалові. Склад, зміст архівних документів і бібліографічних джерел, залучених під час написання книги, є досить різноманітним, що сприяє уникненню однобічного розкриття теми дослідження.

Крім основного тексту монографії, особливо варто поцінувати, так би мовити, “маргінальні тексти” – список скорочень, іменний покажчик та додатки, які доповнюють і розширюють можливості розуміння авторських ідей. Варто зазначити, що додатки логічно пов'язані з текстом дослідження, унаочнюють та ілюструють окремі положення. Відзначимо, що монографія написана легко, цікаво, автор вільно оперує опрацьованим історіографічним та бібліографічним матеріалом. Авторові вдалося уникнути надмірного перевантаження тексту

монографії іншомовною лексикою (чим доволі часто “грішать” сучасні дослідники), а також складних для сприйняття багаторівневих граматичних конструкцій.

Усе це значно полегшує читання книги, присвяченої такій далеко не простій темі. Таким чином, можемо зробити закономірний висновок, що монографія С.М. Міщука суттєво доповнила парадигму історичного студювання книгознавства, зміст якої полягає в новому прочитанні й осмисленні його як процесу пізнання.

Водночас така праця не обійшлася й не без певних недоліків. У висновках не завадило б подати узагальнену систематизацію й класифікацію вивченої за проблемою історіографію. Віддаючи належне високому історіографічному та бібліографічному рівню праці С.М. Міщука, її багатій джерелознавчій основі, водночас відзначаємо певну історіографічну незавершеність роботи. Бракує узагальнених підсумків, де автор зміг би окреслити та певним чином систематизувати широкий різноманітний науковий рух за досить великий історичний період у його напрямках, школах, формах персоніфікованого внеску окремих видатних учених.

Утім, висловлені зауваження не принижують науковий рівень праці С.М. Міщука “Науковий опис рукописних книг та стародруків в Україні (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія.” Загалом вона є завершеною дослідницькою працею та цінним внеском у дослідження історії становлення таких наук, як кодикологія та кодикографія, бібліографія стародруків на українських землях. Дослідження ранньої історії камеральної галузі кодикології, внеску істориків та філологів у дослідження рукописних книг та стародруків в Україні має значне наукове та практичне значення.

Таким чином, дві частини монографії – це по суті, два самостійних дослідження С.М. Міщука. Об’єднання їх в одне видання дало змогу досягти головної наукової мети – комплексно й на міждисциплінарній основі проаналізувати періоди, етапи становлення й розвитку історіографії теми, оцінити досягнутий рівень вивчення та висвітлення наукового опису рукописних книг та стародруків, найбільш повно репрезентувати систематизовану бібліографію.

Юрій Латиш  
(м. Київ)

Рец. на: *Афанасьев А. Л. Трезвенное движение в России в период мирного развития: 1907–1914 годы. Опыт оздоровление общества. – Томск: ТУСУР, 2007. – 200 с.*

Проблема зловживання спиртними напоями здавна стоїть перед людством. Сьогодні українське суспільство особливо потребує пошуку шляхів протидії алкоголізації. Приклади успішних антиалкогольних заходів можемо знайти в історії. У цьому контексті привертає увагу книга доцента Томського інституту автоматизованих систем управління та радіоелектроніки О. Афанасьєва, присвячена народному руху за тверезість у 1907–1914 рр.

Автор порушив мало досліджене питання, яке фрагментарно вивчали в роки перебудови радянські дослідники Р. Лірмян, Т. Протько, С. Шевердін. Більш суттєві розвідки написали емігрант Б. Сегал, західні науковці Д. Крістіан („Living Water: Vodka and Russian Society on the Eve of Emancipation”, Oxford, 1990.), М. Маккі, Б. Андреасен. Найвагоміший доробок належить західній дослідниці П. Герлігі (P. Herlihy), монографії якої „Strategies of Sobriety: Temperance Movements in Russia, 1870–1914” (Washington, 1990) та „The Alcoholic Empire: Vodka and politics in late imperial Russia” (Oxford, 2002) донедавна залишалися єдиними монографічними студіями з цього питання. Однак, як слушно зазначає О. Афанасьєв, для сучасного суспільства рух за тверезість початку ХХ ст. залишається невідомим. На його думку, у ті роки було накопичено досвід оздоровлення суспільства, цінний для сучасності, який, на жаль, не було осмислено й узятю на озброєння.

Монографія написана на основі широкої джерельної бази. Використано документи товариств тверезості, матеріали періодики, спогади та епістолярні джерела, статистичні дані. Звіти та статuti релігійних і світських товариств тверезості вперше введено до наукового обігу. Наявність ілюстрацій робить виклад наочнішим і збагачує сприйняття історичного матеріалу.

У першому розділі “Споживання алкоголю і рухи за тверезість в історії людства” розглянуто появу алкоголю та історія його споживання від первісності до початку ХХ ст., а також подано короткий огляд історії громадської боротьби зі зловживанням алкоголю, зародження руху за тверезість та його здобутків у Європі та США.

Другий розділ “Алкогoльна політика і ставлення до неї населення в Росії до початку ХХ ст.”, по суті, є оглядом праці дореволюційного історика І. Прижова “Історія шинків у Росії у зв’язку з історією російського народу”. Ідучи за працею попередника, О. Афанасьєв доводить, що пияцтво було насильно нав’язано росіянам згори, коли будівничі Імперії Іван Грозний, Петро I та Й. Сталін знаходили додаткове джерело доходів у споюванні народу. Дослідник аргументовано спростовує вільне трактування широко відомих слів Володимира Великого, начебто сказаних місіонерам від ісламу, котрі раніше сприймалися (особливо на Заході) як доказ давньої схильності східнослов’янських народів до пияцтва.

Щоправда, твердження про відсутність пияцтва в Київській Русі сьогодні викликають сумнів. Адже хоча спиртні напої тієї доби й були слабенькими, у літературних пам'ятках згадується про зловживання ними. Володимир Мономах у "Повчанні" закликав дітей уникати пияцтва, а митрополит Іоанн I наказував священникам і монахам бути для всіх людей прикладом тверезості. Сам факт подібних звернень, вочевидь, свідчить, що в давньоруському суспільстві існували приклади протилежної поведінки.

Якщо перші розділи мають дещо поверховий, компілятивний характер, то наступні відображають глибоке знайомство автора з джерелами. Третій розділ монографії О. Афанасьєва "Виникнення і розвиток другого руху\* за тверезість у Росії" містить нарис діяльності російських товариств тверезості. У ньому висвітлено створення та функціонування великої кількості таких товариств, розкрито їхню різносторонню профілактичну та культурно-просвітницьку діяльність.

Рух за тверезість 1880-х – початку ХХ ст., стверджує О. Афанасьєв, став однією з відповідей російського традиційного "селянського" суспільства на наступ капіталізму, на пограбування й руйнацію суспільства шляхом зростаючого виробництва й продажу алкоголю. Прикметно, що на чолі перших товариств тверезості стояли священники. 95% товариств були релігійними, серед їхніх членів переважали селяни. Автор доводить, що рух за тверезість був культурницьким, спрямованим на позитивний розвиток у межах панівного ладу, заперечував революційні й соціалістичні гасла. Тому в період мирного розвитку країни відбулося його піднесення, а спади чи зникнення руху припадали на роки революційних потрясінь та воєн.

Проведені підрахунки дозволили О. Афанасьєву стверджувати, що в товариствах тверезості в Російській імперії (без Польщі та Фінляндії) станом на 1911 р. перебувало більше членів, ніж в усіх політичних партіях, разом узятих. Особливу увагу автор приділяє товариствам тверезості, які діяли на території Томської губернії. Натомість інформацію про діяльність таких товариств в Україні в книзі О. Афанасьєва шукати годі.

Четвертий розділ присвячений питанню про заходи боротьби з пияцтвом у Державній Думі Російської імперії. О. Афанасьєв детально розглянув діяльність головного поборника тверезості в Третій Думі М. Челишова, роботу думської Комісії для заходів по боротьбі з пияцтвом на чолі з єпископом Митрофаном (Краснопольським), основні положення ухваленого Думою законопроект від 14 листопада 1911 р. щодо змін і доповнень до деяких постанов, які регулювали продаж спиртних напоїв. Висвітлено також опір російського та закордонного алкогольного лобі, унаслідок діяльності якого важливий законопроект так і не було розглянуто Державною Радою.

П'ятий розділ "Просвітницька робота серед дітей і молоді" розкриває діяльність активістів товариств тверезості, священників і вчителів у галузі антиалкогольного виховання учнів та студентів. Проаналізовано також роботу учнівських і студентських гуртків тверезості.

В останньому (шостому) розділі "Поворот влади від стримування руху за тверезість до взаємодії з ним" висвітлено зміну державної політики Російської імперії на початку 1910-х рр., коли під впливом громадськості та православного духовенства влада (зокрема, особисто імператор Микола II) поступово схиляється до підтримки руху за тверезість, який ставав усе впливовішим. Однак початок Першої світової війни перервав його розвиток.

---

\* Першим рухом за тверезість у Російській імперії вважають масові антиалкогольні виступи селян у 1858–1859 рр., жорстоко придушені царатом. Щоправда, ще в 1836–1839 рр. існував антиалкогольний рух у Прибалтиці.

У висновках подано періодизацію та короткий огляд усіх антиалкогольних рухів в історії Росії XIX – початку XXI ст. У додатках уміщено звіт найбільшого в Росії петербурзького Олександрово-Невського товариства тверезості за 1913 р., складений автором літопис руху за тверезість у Сибіру й на Далекому Сході в 1901–1914 рр., список товариств тверезості в окремих регіонах Росії станом на 1 січня 1911 р., який охоплює Приуралля, Північ, Північний Захід Росії та Прибалтику.

Важливо, що автор не обмежується механічним викладом зібраного матеріалу. Крізь рядки його книги чітко проступає громадянська позиція переконаного поборника тверезості. Заслуговує на увагу висновок, що успіхи витверезіння суспільства міцні лише там, де розвинуто місцеве самоврядування, де громадяни відчують себе господарями місцевих громад і держави загалом. “В іншому випадку, – зазначає О. Афанасьєв, – “одноклітинна” держава-Імперія під впливом обставин може спочатку “дати” суспільству можливість протверезіти (як було в Росії, СРСР в 1914-му і 1985–1986-х рр.), а потім, за інших обставин, не питаючи людей, “забрати” її. Тобто для витверезіння Росії необхідна ще й усвідомлена, діяльна участь громадян у побудові суспільства на принципах соціальної гармонії... Тоді підтримання здоров'я суспільства буде здійснювати система, незалежна від волі чиновників”. Думаємо, що ці слова актуальні й для України.

Звичайно, монографія не позбавлена окремих вад.

По-перше, географія дослідження не охоплює всю територію Російської імперії. Переважно автор користувався матеріалами Санкт-Петербурга, Сибіру, Прибалтики.

По-друге, у центрі уваги О. Афанасьєва опинилася переважно антиалкогольна діяльність Російської православної Церкви. Натомість про світські товариства тверезості згадується лише побіжно. Лише однієї згадки удостоїлася величезна робота на ниві боротьби за народну тверезість Л. Толстого, водночас як про позицію російських учених із цього питання, зокрема І. Павлова, узагалі не згадано. Недостатньо висвітлено й роботу Всеросійських з'їздів із боротьби з пияцтвом.

По-третє, не зовсім чітко висвітлено ставлення російського суспільства, політичних партій до руху за тверезість. На нашу думку, дослідження виграло б і за наявності підрозділу, де були б представлені позиції противників руху за тверезість та їхні аргументи.

Загалом, книга О. Афанасьєва є вагомим внеском у дослідження важливої проблеми – боротьби за тверезість, у соціальну історію Росії початку XX ст. загалом. Вона може стати в нагоді як фахівцям-історикам, так і широкій читацькій аудиторії, а також виступати в ролі посібника з антиалкогольної пропаганди. Досвід товариств тверезості початку XX ст. може бути використаний громадськістю та органами влади в боротьбі із “зеленим змієм”. Хотілося, щоб це дослідження спонукало до активніших дій християнські конфесії, адже і православна, і греко-католицька церкви в Україні мають великий досвід антиалкогольної боротьби.